

Szakmai Záró Beszámoló

„A latin nyelv hivatalos használatának története a Római Birodalomban” c. kutatási témában mint témavezető kutató a következő kutatási célok elérését tűztem ki a 2002-2005-ös kutatási periódusra: 1. feltérképezni, illetve szinkrón és diakrón módon leírni a Római Birodalom hivatalos nyelvhasználati gyakorlatát a Kr.e. 3. századtól a Kr.u. 8. századig, mindvégig a birodalom két, a rómaiak által egyedül hivatalosnak tekintett presztízsnyelvét, a latint és a görögöt középpontba állítva; ehhez kapcsolódva feltárni a római hivatalos nyelvhasználati gyakorlat és e gyakorlat változásainak elméleti hátterét, a római nyelvpolitikát. 2. a kutatómunka részeredményeit megismertetni és megvitatni a szakmai közvéleménnyel itthoni és külföldi konferencia-előadások formájában. 3. a kutatómunka részeredményeit magyar és lehetőleg idegen nyelven is publikálni, valamint létrehozni és publikálni egy a kutatómunka eredményeit összegző monografikus munkát a római birodalom nyelvpolitikájáról.

A kutatási feladatok teljesítéséről:

Ami az 1. pontban említett kutatási célt illeti, a 2002-es évben a Római Birodalom hivatalos nyelvhasználatának köztársaságkori és koracsászárkori periódusára (Kr.e. 3. – Kr.u. 3. sz.) vonatkozó kutatómunkát végeztem el, számos addig elérhetetlen szakirodalmi tételt beszerzését és feldolgozását követően. 2003-ban két részterület állt kutatásaim központjában: a dominátus korának (Kr.u. 3. sz. vége-4. sz.) nyelvpolitikáját dolgoztam fel, és egy a principátus és a dominátus korát átfogó, a hivatalos nyelvhasználat és a nyelvi romanizáció, azaz a latinizáció összefüggéseit feltáró tanulmányt is készítettem. 2004-ben folytattam és kiegészítettem a dominátuskori római nyelvpolitikára vonatkozó kutatásaimat és a bizánci, azon belül is elsősorban a iustinianusi korszak (6. század) nyelvpolitikai áramlataival foglalkoztam. Ugyanebben az évben kidolgoztam egy fejezetet a római nyelvpolitika általános és egyes speciális vonásairól, és ezzel összefüggésben az európai unió és a római birodalom nyelvpolitikáját is egybevettem. 2005-ben elmélyítettem és kiegészítettem a későrómai birodalom nyelvpolitikájára vonatkozó kutatásaimat, különös tekintettel a Iustinianus uralkodása utáni, bizáncinak is nevezhető korszakra, a 6-8. századra, bizonyos területeken még későbbi századokra is kitekintve. Emellett az általánosabb érvényű római nyelvpolitikai források értékelésével is foglalkoztam. A kutatómunka mind a 4 éve alatt szem előtt tartottam a kutatómunka végső monografikus kidolgozásából fakadó követelményeket, így a kutatási periódus végére létrejött egy publikáció előtt, ill. alatt álló kézirat, mely a kutatási eredményeket foglalja össze (erről lásd lentebb külön).

Ami a 2. pontban említett szakmai kommunikációt illeti, egy 2002-es, a szervezők által későbbi időpontra halasztott konferencia (Università Ca' Foscari Di Venezia, Table Ronde De Linguistique Historique 2002: *Du latin au roman: les changements linguistiques et les institutions*) kivételével minden tervbe vett konferencián sikerült részt venni és előadást is tartani, sőt további előadásokkal még túl is teljesíteni vállalásaimat. Így részt vettem a 12. nemzetközi latin nyelvészeti kongresszuson Bolognában, 2003 júniusában, ahol „Die etymologische Herleitung des Namens *Latium*” címmel tartottam előadást (ez a konferencia aktáiban meg is jelent 2005-ben). 2003 szeptemberében pedig Sevillában, a 7. nemzetközi vulgáris latin kongresszuson tartottam előadást „Offizielles Kommunikationssystem und Romanisierung” címmel a római birodalom hivatalos nyelvhasználatának és a nyelvi romanizáció, latinizáció közötti összefüggésekről. Ezt az előadást magyarul is megtartottam „Romanizáció és hivatalos nyelvhasználat” címmel 2003 novemberében a Bollók János

Emlékkonferencián, Budapesten (a német változat megjelenés alatt áll, a magyar változat már megjelent). 2003. december 9-én pedig az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartottam előadást „Nyelvpolitika és diglosszia a Római Birodalomban” címmel az intézetben működő Diakrón Kör felkérésére. 2004. májusában az *Élő antikvitás* c. 6. Magyar Ókortudományi Konferencián tartottam előadást Budapesten „A római birodalom nyelvpolitikája és az Európai Unió” címmel. 2005. április 4. és 9. között részt vettem a brüsszeli 13. nemzetközi latin nyelvészeti konferencián, ahol „*Sprachpolitik im Römischen Reich. Zur Frage einer angenommenen sprachpolitischen Reform unter der Tetrarchie*” címmel tartottam előadást. Ezt követően pedig az Ókortudományi Társaság 2005. április 15-i budapesti felolvasó ülésén adtam elő „Nyelvpolitika a római birodalomban: a Tryphoninus-féle állítólagos nyelvrendelet (Dig. 42, 1, 48)” címmel. Végül 2005. júliusában részt vettem a Bécsi Egyetem és az ELTE „Symposium Polemik, Parodie, Satire in der griechischen und der lateinischen Literatur” c. együttműködési konferenciáján Bécsben, ahol „*Tres bybliothechas habeo, unam Graecam, alteram Latinam. Textkritische, philologische und soziolinguistische Interpretation von Petrons Satyricon 48, 4.*” címmel tartottam előadást. Az előadás, amely megjelenés alatt áll, az említett Petronius-hely értelmezését nyújtja és e konkrét példán mutatja be a római nyelvpolitikára vonatkozó kutatások filológiai alkalmazhatóságát. E pontot összegezve a 4 év alatt az OTKA-projekt témájában 4 magyar nyelvű és 3 német nyelvű előadást tartottam és a 2003-as bolognai kongresszust leszámítva 3 külföldi és 2 hazai konferencián vettem részt. Az OTKA-projekt erre fordítható keretösszegéből a 2003-as bolognai és sevillai konferenciák részvételi költségeit sikerült finanszírozni. A 2005-ös brüsszeli konferencia költségeit, amelyet szintén a projektből szándékoztam finanszírozni, végül a Magyary-ösztöndíjam kutatási keretéből fedeztem, hogy a felszabaduló keretösszeget, valamennyire ellensúlyozva az elvonásokat, a publikációs költségekre csoportosíthassam át.

A 3. pontban említett publikációs célt is sikerült elérni, amennyiben az OTKA-projekt témájában megjelent egy magyar nyelvű tanulmány („Romanizáció és hivatalos nyelvhasználat” 2004), közvetlen megjelenés alatt áll (korrektúra után) ennek német változata („Offizielles Kommunikationssystem und Romanisierung” 2006 első negyede), szintúgy a bécsi előadásom szövege („*Tres bybliothechas habeo, unam Graecam, alteram Latinam. Textkritische, philologische und soziolinguistische Interpretation von Petrons Satyricon 48, 4.*”, 2006 első fele). Publikációra elfogadták és szerkesztés alatt áll a brüsszeli konferencián előadott dolgozatom („*Sprachpolitik im Römischen Reich. Zur Frage einer angenommenen sprachpolitischen Reform unter der Tetrarchie*”, várható megjelenése 2007). S ami a leglényegesebb, elkészült és kiadói szerkesztés alatt áll a „Nyelvpolitika a Római Birodalomban” című monográfiám. A munkával kapcsolatos szerkesztési, kiadói munkálatok elsősorban azért szenvedtek késedelmet, mert az évek során közbejött OTKA-keretcsökkentések és ÁFA-emelések egyre jobban apasztották a projektben erre (amúgy kissé alul-) tervezett összeget, és ilyen körülmények között a kiadók nem vállalták a munka megjelentetését. Végül a Tinta Kiadóval annak következtében sikerült megállapodni, hogy az OTKA-projektből rendelkezésre álló keretösszeget sikerült a 2004-2005-ös évre elnyert Magyary-ösztöndíjam kutatási keretéből kiegészítenem. Így a projekt végeredményeképpen létrejött munka a Tinta Kiadónál fog megjelenni a „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” c. sorozatban 2006 nyarán. A kiadvány megjelentetéséről az ELTE és Kiadó szerződést is kötött, és az ELTE 2005 végén át is utalta a kiadónak az OTKA-keretből terv szerint erre fenntartott összeget.

Mínt hogy a kézirat a záró beszámoló határidejéig nem jelenhetett meg, az alábbiakban röviden bemutatom a könyvet és főbb eredményeit, annak fenntartásával, hogy a kéziratot,

illetve várható 2006 nyári megjelenését követően a kész könyvet az OTKÁ-nak kérésre bármikor bemutatom, részére belőle példányt küldök.

Nyelvpolitika a Római Birodalomban. Tinta Kiadó, Budapest, megjelenik 2006-ban.

Az előszót követően az első, „A római nyelvpolitika jellegzetességei” c. fejezet a római birodalom nyelvpolitikájára vonatkozó lehetséges források értelmezési problémáival foglalkozik. Többek között bemutatja a modern nyelvpolitikai szakirodalomban élő tévképzeteket a római birodalom nyelvpolitikájával kapcsolatban. Egy konkrét példán, Tiberius császár állítólagos göröggel szembeni ellenséges nyelvpolitikai beállítottsága kapcsán a források elemzésével kimutatjuk, hogy a császárnak ilyen negatív nyelvi magatartása nem volt. Ezt követően az egyik legtöbbet idézett nyelvpolitikai forrással, a iustinianusi Digestában hagyományozott, Tryphoninus császárkori jogásztól megfogalmazott rövid megnyilatkozással (*Határozataikat a praetoroknak latinul kell kiadniuk*) foglalkozunk, melyet a szakirodalom mindmáig a ránkmaradt hivatalos nyelvhasználatot szabályozó római rendelkezések közé sorol. Kimutatjuk, hogy e mondat forrásértéke nyelvpolitikai szempontból igen korlátozottnak mondható, hiszen egy a 2-3. század fordulóján működött jogász magánvéleményét tartalmazza, így nem lehet valamiféle ókori nyelvrendeletnek beállítani. Majd a római nyelvpolitika egyik legfontosabb vonását mutatjuk be, mégpedig a görög nyelvnek a többi, a birodalomban beszélt (és írott) nyelvvel szembeni kivételezett helyzetét a római hivatalos írásbeliségben, és fokozatos egyenjogúsítását a latinnal a római jog világában, különös tekintettel a szerződésekre és végrendeletekre. A fejezet végén rámutatunk a közvetlen nyelvpolitikai források (a római hatóságok részéről kiadott nyelvhasználati rendelkezések, előírások) ritkaságára és az ebből fakadó következtetésekre az egész monográfia munkamódszereit illetően.

A második, „Nyelvpolitika a köztársaság és a principátus korában” c. fejezetben időrendben haladva bemutatjuk és elemezzük a Kr.e. 3. és a Kr.u. 3. sz. közötti időszakra vonatkozó releváns forrásokat, amelyekből megragadhatók a terjeszkedő birodalom nyelvpolitikai magatartásának egyre határozottabban megnyilvánuló formái. Először a görög területek Kr.e. 2. századi fokozatos bekebelezése előtti római-görög diplomáciai érintkezések nyelvhasználati vetületével foglalkozunk, aminek kapcsán kimutatjuk, hogy néhány indokolt kivételtől eltekintve a római nyelvpolitikát a görög nyelvtől uralt mediterrán világhoz történő alkalmazkodás jellemezte. Majd bemutatjuk, hogy a Kr.e. 2-1. századokban az ennek a diplomáciai nyelvi tradíciónak a következményeképpen és politikai megfontolásokból is a provinciává szervezett görög államokban a római közigazgatás átvette, illetve megtartotta a hivatalos görög nyelvűséget. Ennek kapcsán elemzünk egy olyan koracsászárkori forrást, Valerius Maximus egy szöveghelyét, melyből mintha éppen ennek ellenkezőjére, a latin nyelv tüntető jellegű keleti hivatalos használatára következtethetnék a köztársaság korában. Rámutatunk, hogy a szerző saját kora túltengő római görög nyelvhasználatát kritizálva és a valóságot a fikcióval vegyítve konstruálta meg a „régis szép idők” latinos gyakorlatát, két Kr.e. 2. századi elszigetelt példából. Ezt követően az Augustus-kori és a Iulius-Claudius-dinasztia idején tapasztalható nyelvpolitikai fejleményekkel foglalkozunk. Bemutatjuk, hogy hogyan alakul ki és szilárdul meg a római hivatalos nyelvhasználatban a területi elv és ennek következtében miként alakul ki a bilaterális unilingvizmus jelensége, ti. hogy a birodalom egy latin hivatalos nyelvű nyugati és egy görög hivatalos nyelvű keleti részből áll össze, amelyeket egy hivatalos nyelvi határ választ ketté a Balkánon és Afrikában. Foglalkozunk e territoriális alapú nyelvválasztási gyakorlatnak egyrészt a forrásokban való tükröződésével, másrészt a római adminisztrációban való intézményesülésével, a császári kancellária hivatalos levelezési osztályának görög és latin részre osztásával. Rámutatunk, hogy ezt a

dokumentumok nyelvválasztási gyakorlatából kikövetkeztethető nyelvhasználati rendszert és az e mögött álló nyelvpolitikai elvet a Rómaiak sohasem foglalták írásba. Olyan rendelkezést a korból, mely a közigazgatás nyelvhasználatát szabályozta, a *bilaterális unilingualizmust* előírta volna, nem ismerünk, az ilyenként feltüntetett források gondos elemzést követően nem tekinthetők többé ilyen forrásnak. Csak a római polgárjogúak végrendeletének nyelvválasztási lehetőségeivel kapcsolatban találkozhatunk nyelvpolitikai jellegű rendelkezésekkel, mégpedig a Kr.u. 2. és 3. századból

A harmadik, „Nyelvpolitika a dominátus korában” c. fejezet, a principátuskori territoriális nyelvhasználati gyakorlat Kr.u. harmadik századi fellazulásának, felbomlásának bemutatását követően elsősorban a Kr.u. 285-től számítható dominátus korszakának hivatalos nyelvhasználatával foglalkozik, elsősorban a tetrarchia és Nagy Konstantin uralkodására koncentrálva. Modern értelemben vett nyelvpolitikai lépéseket ugyanis leginkább e korszak első kiemelkedő császárainak szoktak tulajdonítani, mégpedig mindenekelőtt Diocletianusnak és Nagy Konstantinnak. A nyelvpolitikai kérdések megválaszolásához először bemutatjuk a korszak hivatalos nyelvhasználati, nyelvválasztási gyakorlatát. A görög keletre vonatkozó hivatalos dokumentumok nyelvválasztási gyakorlatának vizsgálatából azt a következtetést vonjuk le, hogy, bár a középső, provinciális közigazgatásban is tapasztalhatunk változást, mégpedig a latin nyelv korlátozott hatókörű térnyerését, a principátus korához képest a legnagyobb, legfeltűnőbb változást egyértelműen a felső vagy birodalmi közigazgatás mutatja, ahol a latin nyelv szinte kizárólagosnak mondható pozícióra tett szert. Ugyanakkor rámutattunk az ezzel ellentétes tendenciára is ti., hogy a lokális közigazgatásban görög nyelv nem hogy megőrizte korábbi pozícióját, hanem még új támaszpontokat is szerzett a római kolóniák hellénizálódása révén. Ezt követően térünk rá a nyelvpolitikai kérdések tisztázására. A leggyakrabban felbukkanó elképzelés a latin nyelv korabeli keleti dominanciáját ugyanis radikális nyelvpolitikai fordulattal próbálta és próbálja megindokolni. E magyarázat szerint Diocletianus és utódai, főképp Nagy Konstantin, félredobva a principátus toleráns, alkalmazkodó és passzív nyelvpolitikai tradícióját, intoleráns és agresszív nyelvpolitikát vezettek volna be a görög keleten. A források gondos elemzésével azonban megállapíthatjuk, hogy a szakirodalomban forrásnak tekintett szövegekből nem következtethetünk agresszív nyelvpolitika meglétére Diocletianus császár és utódai, még Nagy Konstantin idején sem. További források bevonásával és a birodalom politikai és társadalmi fejlődésének figyelembe vételével kimutatjuk, hogy a latin nyelv keleti dominanciája a dominátus idején a latin nyelvnek a görög világban jelentősen megnövekedett presztízsével és a császári székhely Keletre helyezésével magyarázható.

A negyedik, „Nyelvpolitika Iustinianus előtt és alatt” c. fejezetben a dominátus elején kialakult hivatalos nyelvhasználati berendezkedés történetét, változásait kísérik figyelemmel a 6. század közepéig, pontosabban Iustinianus császár uralkodásáig (Kr.u. 527-565). Ennek során a források segítségével bemutatjuk azt az 5. század első felében megindult hellénizálódási tendenciát, melynek következtében a görög nyelv a maradék római birodalom keleti felében egyre magasabb közigazgatási szinteket „hódít” el, illetve vissza a latintól. Kimutatjuk, hogy a görög nyelv behatolását a felső közigazgatásba az 5. század második felében az a körülmény könnyítette meg, hogy a görög nyelv státuszát tekintve addigra minden tekintetben egyenlővé vált a latinnal. Arra is felhívjuk a figyelmet, hogy a hellénizálódási tendencia melletti másik, szintén nagyon jellemző vonása az 5. sz. második felétől Iustinianus uralkodásának első éveig, pontosabban 534-ig tartó korszaknak a császári rendeletek nyelvválasztási gyakorlatában tapasztalható következetlenség volt: a latin és a görög nyelv közti választásban láthatóan sem funkcionális, sem területi szempontok nem játszottak szerepet. Kimutatjuk, hogy az 535-ös év fordulópont Iustinianus rendeleteinek

nyelvválasztási gyakorlatában: ezzel az évvel ér véget a következetlenség, a motívumok hiánya a görög és a latin nyelv választása tekintetében, innentől kezdve Iustinianus a rendeleteit nyelvválasztási szempontból feltűnően következetesen publikálja. Az 535 utáni iustinianusi rendeletek, a Novellae nyelvválasztási gyakorlatának vizsgálatával az eddigieknél sokkal pontosabban sikerült leírni a korszak nyelvhasználati gyakorlatát, némely tekintetben saját, korábbi munkáim eredményeit is pontosítva. Kimutatjuk, hogy Iustinianus császár nagy nyelvpolitikai tudatossággal *mutatis mutandis* a principátus korának hivatalos nyelvhasználati gyakorlatát, a bilaterális unilingvizizmust próbálta rendeletei nyelvválasztási gyakorlatában érvényesíteni. Arra is rávilágítunk, hogy Iustinianus nyelvhasználati rendezése részét képezte a császárnak a római birodalom restaurálására irányuló történelmi léptékű átfogó kísérletének, amely mindvégig a birodalom Augustus-kori formáját tartotta irányadó mintának.

Az ötödik, „Nyelvpolitika a bizánci korban: a iustinianusi reform következményei” c. fejezetben bemutatjuk, hogy a principátuskori területi elvű nyelvválasztási gyakorlat iustinianusi adaptációja milyen következményekkel járt a latin nyelv hivatalos használatára. A császár reformja ugyanis a latin nyelv sorsát a területi elv maximális érvényesítésével a visszahódított nyugati és az észak-balkáni területek sorsához kötötte, így amikor a iustinianusi reconquista-politika eredményeképpen visszaszerzett területek a 6-7. században fokozatosan elvesztek, a latin nyelv használatának territoriális alapja súlyos csapást szenvedett el. A megmaradt területek (főleg Szicília és Dél-Itália) azonban így is elegendő területet nyújthattak volna a latin nyelvű közigazgatás további fennmaradásához, amely azonban e területeken a 7. század végére megszűnik, átadva helyét a görögnek. Így a területi veszteségeken kívül más tényezőnek is szerepet kellett játszania a görög nyelv hivatalos nyelvvé válásában a nyugati maradványterületeken. Kimutatjuk, hogy a dominátus idejéből származó *praefectura – dioecesis - provincia*-rendszerrel gyökeresen szakító új, hivatalos nyelvhasználatát tekintve is görög *thema*-alapú területi közigazgatási rendszer 7. századi kiépítése felelős a latin nyelv kiszorulásáért. A *thema*-rendszert ugyanis a 7. század végén a nyugati maradványterületeken is bevezették, így e lépéssel a maradék nyugati területek nyelvhasználati szempontból is a birodalom keleti, Iustinianus óta egyöntetűen görög hivatalos nyelvhasználatú feléhez igazodtak. A latin nyelv tehát a hetedik század végére végleg eltűnt a magát továbbra is rómainak tituláló, de már bátran bizáncinak nevezhető birodalom közigazgatásából. A fejezet második részében pedig a latin nyelv továbbélési lehetőségeit és területeit vizsgáljuk fel a Római-Bizánci Birodalomban. Röviden bemutatjuk azokat a hivatalosnak nevezhető szférákat, ahol a latin nyelv még valamiféle hivatalos, többnyire azonban inkább csak szimbolikus értékű szerepet kapott. Foglalkozunk a pénzfeliratok vagy éremkőiratok világával, ahol a konstantinápolyi „római” császárok egészen a 8. század közepéig fontosnak tartották, hogy a római birodalom örök eszméjét a latin nyelv választásával is szimbolizálják. Bemutatjuk a latin nyelv többé-kevésbé folytonosnak tűnő és egészen a 11. századig kimutatható szimbolikus használatát a császár személyes tiszteletével kapcsolatos szertartásos megnyilatkozásokkal, az akklamációkkal kapcsolatban. Ezzel párhuzamosan bemutatjuk az alapvetően és eredendően görög nyelvű konstantinápolyi egyházi liturgia latin nyelvű elemeit is. Ezzel kapcsolatban valószínűsítjük, hogy a latin nyelv megjelenése a liturgiában nem folyamatos tradícióból, hanem inkább új igényből: ti. a római egyházzal való együvértartozás nyelvi szimbolizálásának időnként megerősödő igényéből fakadt. E szimbolikus és rendkívül halvány latinság megléte mellett ugyanakkor azokat a forrásokat is felvonultatjuk, melyek a 9. századi Konstantinápoly világára igazolják a latin nyelvtől és kultúrától történő teljes elidegenedést, ami a konstantinápolyi udvar részéről a latin nyelvnek barbárrá és szkítává minősítésében csúcsonodott ki a 860-as években. Forrásaink tanúsága szerint a 9. század végén alig akadt már latinul tudó ember kelet Rómájában, amely immár egy hivatalos szempontból görög nyelvű birodalommá vált.

Ezt követően az „Összefoglalás” c. zárófejezetben megfogalmazzuk a római birodalom nyelvpolitikájára irányuló kutatásaink konklúzióit, majd a részletes szakirodalom-jegyzékben a felhasznált szakirodalmat soroljuk fel tételesen. A kötetet 10 térképmelléklet egészíti ki.